

NYELVMŰVELÉS A KÉTNYELVŰSÉG KÖRÜLMÉNYEI KÖZÖTT

K O S S A J Á N O S

A kétnyelvűségnek ma már igen nagy irodalma van. U. Weinreich *Languages in Contact* c. könyvének bibliográfiájában 658 forrásmunkát, E. Haugen *Bilingualism in the Americas* c. könyvében pedig 700 amerikai forrásművet sorol fel.

Ez az irodalom azonban tartalmában, szemléletében és módszereiben egyaránt olyan heterogén, a kiindulópontok és ennek folytán a vizsgálat szempontjai is annyira különbözők, hogy általános tanulság, tapasztalat aligha vonható le. A kétnyelvűségnek annyi fajtája és fokozata van, hogy nálunk legfeljebb a vizsgálódás bizonyos módszerei hasznosíthatók. A mi vidékünkön ugyanis — Kelet-Európában, a szocialista országokban, ahol kinyilatkoztatott és fokozatosan érvényesülő elv a nyelvek egyenrangúsága — a kétnyelvűségnek a nyugatiaktól egészen eltérő típusai vannak. Itt ugyanis nem a régi értelemben vett anyanyelv és államnyelv, nem az anyanyelv és egy idegen nyelv, nem az óhazai és az újhazai nyelv kapcsolatáról van szó, nem az első nyelv és a második nyelv klasszikus kategóriájáról, hanem többé-kevésbé két párhuzamosan kialakuló nyelvről, kettős nyelvi tudatról.

Ennek a kétnyelvűségnek tudományos vizsgálata még előttünk áll. Ami eddig történt, az igen kevés és egyoldalú volt: tudományos síkon csak a nyelvtörténetre, gyakorlati síkon pedig csupán az anyanyelv és az iskolában tanult idegen nyelv kapcsolatára szorítkozott. A mi vidékünkön jellegzetes kétnyelvűség aktuális problémáinak vizsgálata mind- eddig késett, nálunk is, Magyarországon is. Ennek természetesen a közelmúltig történelmi-politikai okai voltak. Ma azonban minden lehetőségünk és okunk megvan arra, hogy minél behatóbban, részletesebben, többoldalúan foglalkozzunk a kétnyelvűség minden vonatkozásával. Magyarországon is, Jugoszláviában is.

Az alábbiakban megpróbálom vázolni a nálunk jellegzetes kétnyelvűség problémakörének egy konkrét kérdését: milyen nehézségeket okoz a bilingvizmus a nyelv művelés szempontjából, s ennek is egy — tudtommal feldolgozatlan — aspektusát, azt ti., hogy a kölcsönszavak átvételén kívül, amely lingvisztikailag a leginkább számon tartott és feldolgozott, amellet a legkönnyebben megfigyelhető és kiküszöbölhető nyelvi hatás, milyen közvetett hatásokkal, calque-okkal és nyelvtani interferenciákkal kell számolnunk.

Adataimat, megfigyeléseimet részben az élő beszédből, de főképp írott szövegekből gyűjtöttem, sajtóból, tankönyvekből, részben fordított

vagy eredeti szépirodalmi szövegekből. Az anyag ilyenformán eredetére és tartalmára nézve is meglehetősen heterogén, de ezen a helyen nincs is más célom vele, mint hogy általános képet adjak a hatás kiterjedéséről, az interferenciák sokféle lehetőségeiről.

Előre kell bocsátanom, hogy az itt leírt nyelvi hatások jó része nem csupán szerbhorvát, hanem általában indoeurópai gyökerű, tehát más magyar nyelvterületen is észlelhető, nálunk azonban a két nyelv erős érintkezése folytán fokozottabb. Szükségesnek tartom továbbá hozzáfűzni, hogy itt pusztán nyelvi jelenségek regisztrálásáról van szó, nyelvhelyességi szempontokból nem foglalkozhatunk velük.

*

A hangtani hatások tekintetében tüzetesebb vizsgálat és fonetikai mérés híján csak néhány általános megfigyelésre szorítkozhatunk. Igen jellegzetes a *ty*-nek *cs*, a *gy*-nek *dzs* felé való eltolódása; továbbá a hosszú mássalhangzó megrövidülése különösen nemzetközi szavakban: *ireális*, *kolektív*, *komuna*, *dosszié*, de magyar szavakban is: *kelemes*, *agódi*, *hoszu*. Igen gyakori a hangsúlyeltolódás is: az igeiktől az ige első szótagjára: *bementem*, *megszámlálta*, *elvégezte*, továbbá a felsőfok *legszócskájáról* a melléknév kezdő szótagjára: *leggyorsabb*, *legmagasabb* (ez a más nyelvterületen is észlelhető jelenség nálunk sokkal kifejezettebb).

A közvetlen lexikai átvétellel sem foglalkozom részletesebben. A szókölcsonzás mindenképpen a leggyakoribb és legelterjedtebb jelenség a kétnyelvűség talaján, de azonkívül, hogy a kiejtés és hangsúly révén bizonyos mértékben fokozza a hangtani keveredést, ez többé-kevésbé tudatos, már olyan értelemben, hogy a beszélő tudja, hogy nem anyanyelvi szót használ. Ezt többnyire még a nyelvi szempontból műveletlen ember is érzi (hiszen maga is jórészt elkerüli, ha nem kétnyelvűvel, hanem például magyarországi magyarral beszél).

A szerbhorvát nyelvből átvett idegen szavak, nemzetközi szavak már jóval több problémát okoznak. A szerbhorvát nyelv a magyar nyelvszókáshoz képest sokkal nagyobb mértékben él idegen szavakkal, s minthogy ezeket természetesen a maga módján honosítja, igen sok ilyen szó szerbhorvátos morfológiai változással kerül nyelvünkbe, olyanok is, amelyek a magyar nyelvben is használatosak, de a kétnyelvű először szerbhorvát formában találkozik velük. Gyakori az ejtésbeli különbség: *szkripta*, *sztátusz*, *sztipendium*, *inszpektor*, *konzultál*; a hibás szóvégződés: *inerció*, *tendenció*, *akrobáció* (a szerbhorvátban ugyanis a latin *-ia* és *-io* végződés egyformán *-ija*, tehát téves analógia alapján minden *-ija* végződést *-io-ra* változtat a kétnyelvű); eltérő szóvégződés: *szimpatizőr* (szimpatizáns helyett), *provokátor* (provokátor), *referent* (referens), *ambulanta* (ambulancia), *praksza* (praxis), *legendáris* (legendás), *honoráris* (honoráriumos azaz tiszteletdíjas). Igen jellegzetes a szócsonkítás is: *agronom*, *referát*, *elaborát*, *kolektív* (kollektíva főnév helyett).

*

Mindez azonban közvetlen átvétel, könnyebben észlelhető és kiküszöbölhető. A közvetlen szókölcsonzással szemben — elterjedésének és meggyökerezésének lehetőségei miatt — sokkal mélyebbre ható nyelvi jelen-

ségnek tekinthetők a közvetett átvételek, bizonyos szavak, szóösszetételek szókapcsolatok lefordítása, a magyar nyelvi elemekből álló idegenszerű kifejezések, vagyis a *calque*-ok. A tükörszó, tükörkifejezés a két-nyelvűség körülményei között igen gyakori, s mivel idegenszerűségét egyrészt a magyar elemek, másrészt a másik nyelvből ismert képzet miatt a kétnyelvű nem érzi, elterjedésének lehetősége igen nagy.

A nyelvünkben előforduló nagyszámú *calque* rendszerezése külön tanulmány célja lehetne, itt csak mutatóul sorolunk fel néhányat a jellegzetesebbek és gyakoribbak közül. Ide tartozik elsősorban egy-egy prefixumos ige szó szerinti fordítása: előlát valamit (azaz előirányoz valamit); letisztáz (tisztáz helyett); rátanul valamire (rászokik, rákap); kihoz valamit (ez a magyar mozgalmi nyelvben is ismeretes). Szóösszetételek fordítása: vadkecske (zerge helyett), vakegér (bőregér), munkakció (önkéntes munka), munkaegység (üzemegység helyett), hatalomtartó (uralkodó osztály, réteg helyett). Még gyakoribb bizonyos szókapcsolatok, kifejezések lefordítása. A szerbhorvát *vodi* minden es ige hatására: számot vezet, akciót vezet, politikát vezet, szót vezet. Más kapcsolatok: köszönve valaminek (vagyis valaminek köszönhetőleg); ellenállást nyújt (azaz fejt ki); átereszt a véletlennek (véletlenre bíz valamit); karika a láncban (szem a láncban); lépésben a fejlődéssel (lépést tartva a fejlődéssel); milyen film játszik v. mi játszik ma a moziban (milyen film megy, mit játszanak). Jellegzetes bizonyos minőségjelzős szerkezetek átvétele: fekete sőr, fehér kávé; szigorú központ (szorosan vett központ); végső neveletlenség (határtalan); határozós szerkezeteké: hasonlóan, mint (valamihez hasonlóan); végső vonalon (végső fokon).

Szerbhorvát szavak hatására változik a megfelelő magyar szó jelentésköre és használati köre: dolgozik a lift (működik); dolgozik a hentesüzlet (nyitva van a hentesüzlet); a szolgáltatás, javítás, szállítás *ára*, a gyógykezelés *árjegyzéke* (ehelyett: díja, díjjegyzéke, mert a szerbhorvát *cena* mindkettőt jelenti); földrajzi térkép (geografška karta); goromba a „durva” szó használati körével ilyen kapcsolatokban: goromba vonások (durva vonások), goromba vonásokban (nagy vagy durva vonásokban); gorombán szólva (egyszerűen mondva, magyarul mondva); szerencse „boldogság” jelentésben (mert *sreća* mindkettőt jelenti); mesél „elbeszél” jelentésben. Bizonyos szavak a magyarban ismeretlen átvitt értelmet kapnak: csikorog (ehelyett: akadozik, sántít); megtalpal vagy megpatkol (ehelyett: felkészít, ellát); nem eldobni vaió (nem megvetendő).

Nem egy egész szólást is találunk szó szerinti fordításban: a vastagabb végét húzza (a rövidebbet); hiányzik egy deszkája (kereke); nem tudni, ki iszik, ki fizet; szálla a torkában (a szemében); tiszta, mint a könnycsepp; sózni az agyat (leckéztetni, kioktatni valakit).

*

A szerbhorvát nyelv hatása a nyelvi rendszerben is megfigyelhető. E hatások jó része szintén nem csupán szerbhorvát, hanem indoeurópai eredetű, de nálunk a kétnyelvűség talaján jóval kifejezettebb.

A rangrendszer területén a következő jellegzetes hatást figyelhetjük meg. Az *-ul*, *-ül*, az *-n*, a *képp(en)* ragot úgyszólván mindig, s időnként a *-vá*, *-vé* ragot is a *-ként* rag váltja fel (mivel a szerbhorvát *kao* határo-

zószó jelentésköre mindezeket magában foglalja, fő jelentése pedig *mint* és *-ként*): jutalomként egy könyvet kapott; válaszként közölte; győztesként került ki; forrásként szolgált; feladatként tüzték ki. Ugyanígy tűnik el a magyar *-nként*, *-nta*, *-nte* ragos alak (amelyet a szerbhorvátban körülírással fejeznek ki); minden héten, minden hónapban, évben (hetenként, hetente helyett). A „tavaly” és „idén” határozószó is teljesen hátrébe szorul az „ebben az évben”, „a múlt évben” kapcsolat mögött.

Igen jellegzetes az állandó határozók idomulása a szerbhorvát vonzat-hoz: élvez valamiben; elragadtatva valamivel; valamivel áthatott; valamihöz vezet (a magyar köznyelvben is terjedőben); fáradozik valamire; megegyezik, megállapodik valamiről; meggyőződik valamiben; biztosít valamitől (vm ellen); gratulál valamiért (vmihez); majd megpukkad a méregtől (a hagyományosabb „mégében” helyett).

Megfigyelhető a személyes és birtokos fölösleges használata a megfelelő ragok mellett hangsúlytalan helyzetben: *mihozzánk*, *őnekik*, *nincs az ő gusztusára*; a munkásosztály különböző formában valósítja meg *saját* diktatúráját. Hasonló a fölösleges rámutatás birtokos személyrag mellett: a gyermek élenkségében *annak* vérmérséklete tükröződik. Továbbá a tárgyas ige után: szóvá tették a jelenséget és elítélték *azt*? Ezzel szemben a jellegzetesen magyar birtokos személyragos szerkezetek eltűnnek: időben (ehelyett: idejében), kézzel a zsebben; megáll az ész.

A határozó előrevetése mind általánosabbá válik: párhuzamosan ezzel a jelenséggel; összefüggésben a fentiekkel; eltérően a szövetségi szkeptinától; összhangban ezzel a törekvéssel. Gyakori azután jelző helyett hátravetett határozó használata: ismerjük a testnevelés fontosságát iskoláinkban (iskolai testnevelés fontosságát); túlságba mennek a beruházással a mezőgazdaságban. Általában igen terjed a jelzői értékű határozó használata (természetesen nemcsak szerbhorvát hatásra): a miniszter nyilatkozatával kapcsolatban a hidegháborúról; idézi X. szavait a tömbön kívüli országok hozzájárulásáról a nemzetközi viszonyok megjavításához.

Az igehasználat körében a következő hatásra mutathatunk rá. A feltételes mód használatának terjedése ilyen esetekben: hír szerint a választásokat már a jövő hónapban *megtartanák*; elküldtek a megbeszélésre, hogy *tudósitanám* a lapot az eseményekről. A cselekvő és a visszaható igéből képzett főnevek és melléknévi igenevek keverednek, mivel a szerbhorvátban a deverbális alakok mindkét jelentést magában foglalják (nagyobbítás — nagyobbodás, fokozás — fokozódás): változást eszközöl; csökkentett munkaképesség (csökkent helyett). A ható ige körülírással, illetőleg más igével való helyettesítése igen gyakori: arra is tud menni; mivel tudok szolgálni, kérem; ezt is meg bírja csinálni. Bizonyos tárgyas igék tárgyatlan használata is szerbhorvát hatásnak tulajdonítható: a gyakori anyagihiány késleltet (vagyis késlelteti az építést); ez a kérdés dilemma elé állít; arról is találgatnak az emberek.

Igen erős a szerbhorvát szenvedő (személytelen) igék és általában a személytelen szerkezetek hatása is. A szenvedő ige nyomán igen gyakori a többes szám harmadik személynek a magyarban szokatlan használata. Ilyen esetekre gondolok: a szövetkezetben tegnap ülést tartottak a kommuna képviselőivel (hiányzik az alany: a szövetkezeti vezetők). Nemegyszer teljesen homályossá válik a közlés az általános alany használata miatt: mivel sok hitelt kérnek a megkezdett létesítmények befeje-

zésére, javasolják az általános alapok csökkentését (két különböző alany általános alany formájában kifejezve). Igen elterjedt a következő személytelen szerkezet: azt írja a táblán, azt írja a fedőlapon (vagyis: az van a táblára, a fedőlapra írva). Más személytelen szerkezetek sem ritkák: az utcán most a legélénkebb (ehelyett: az utca most a legélénkebb vagy legélénkebb a fongalom).

*

A felsorolt megfigyelések talán képet nyújtanak a szerbhorvát nyelvi hatás kiterjedéséről és sokféle megnyilvánulási formáiról. A kétnyelvűség kihat az egész nyelvi rendszerre: a hangtanra, a szóképzetre, a szószervezetekre, a nyelvtani kategóriákra. Mi itt csupán a szerbhorvát nyelvnek a magyarra való hatásával foglalkoztunk, nyilvánvaló azonban, hogy igen erős magyar nyelvi hatás figyelhető meg a jugoszláviai magyarok szerbhorvát nyelvhasználatában is a kétnyelvűségnek többé-kevésbé minden fokán. A két nyelvi rendszer az állandó érintkezésben egymásba fonódik, összevegyül, keveredik az egyén tudatában, a nyelvérzék bizonytalanná válik, az egyik nyelv kategóriái hozzáidomulnak a másikéihoz, a közös elemek előtérbe jutnak, a sajátosságok részint megritkulnak, eltűnnek, részint calque-ok formájában áthatolnak a másik nyelvbe. Mindezek következtében a két nyelv bizonyos mértékben nivelálódik, leegyszerűsödik, elszürkül, elszegényedik.

*

Véleményünk szerint ennek a nyelvkeveredésnek és nyelvszegényedésnek a nyelvművelés és nyelvtanítás eddigi módjaival nem is lehet útját állni. A kétnyelvűség sajátos nyelvművelést, különleges nyelvoktatást igényel. Minthogy pedig a nyelvművelés a nyelvoktatáson alapul, ennek eredményeit fejleszti tovább, most egy kicsit áttérünk az iskolai nyelvoktatásra, noha az alábbiak határozzák meg részben a nyelvművelés szempontjait is (hiszen kétnyelvűség körülményei között maga a nyelvművelés is szükségszerűen többé-kevésbé kétnyelvű).

A nyelvtanítás problémakörének egyetlen kérdését vetem itt fel, azt ti., hogy a nyelvtanítás eddigi módja nem számol kettős nyelvi tudattal, a két nyelv egymásra hatásával, a két nyelvi rendszer keveredésével. A mai nyelvtanítás teljesen elszigetelten foglalkozik egy-egy nyelvvel, mintha semmi közük sem lenne egymáshoz, mintha a két nyelv nem volna állandó kapcsolatban egymással, a tanulónak, a beszélőnek a tudatában. Dialektikusan összefüggő dolgokat elkülönítve tárgyal.

A fent megállapított nyelvi hatások részben fényt vetnek arra, hogy melyek a változásnak és keveredésnek leginkább kitett elemek a nyelvünkben, melyekre kell tehát különösképpen gondot fordítani a nyelvoktatásban. A mai nyelvtanítás azonban ezt nem veszi tekintetbe, teljesen egyformán kezel minden nyelvtani kategóriát, s így egyrészt sok általános kategóriát fölöslegesen kétszer tárgyal, másrészt igen fontos nyelvi sajátosságokat nem eléggé emel ki. Nem erősíti a nyelvi normákat sem a másik nyelvből vett analógiákkal, sem a másik nyelv eltérő normáinak szembeállításával. Véleményünk szerint pedig a kétnyelvűségnek nálunk megnyilvánuló fokán multhatatlanul szükség van a két

nyelvtani rendszer összevetésére és megkülönböztetésére, a két nyelvi rendszer minél nagyobb fokú tudatosítására, tehát a kettős nyelvi tudat kialakítására.

A szerbhorvát nyelv sikeres tanítása éppen olyan kevésbé képzelhető el a magyar nyelvvel való összevetés nélkül, mint a magyar nyelv tanítása a szerbhorváttal való összehasonlítás nélkül. Meg kell tehát találnunk a két nyelv oktatásának legalkalmasabb módját, mert két nyelvtani rendszer párhuzamos tanítása éppen úgy eredményezhet keveredést, ha nem műveljük ki célszerűen, mint megbízható kettős nyelvi tudatot, ha adekvát az oktatás.

A kettős nyelvi tudat véleményünk szerint csak a két nyelv párhuzamos, összefüggő, összehasonlító oktatásával lehet kialakítani. Ennek előfeltétele pedig a két nyelvtani rendszer szinkronikus összehasonlítása és összehasonlító nyelvtan (kontrasztív nyelvtan) készítése. Hiszen az összevető módszer alkalmazását ma már az idegen nyelvi oktatásban is mindinkább szükségesnek tartják (l. Szathmári István: Az anyanyelv és a tanult nyelv kapcsolata a nyelvtanulás folyamatában), ez a szovjet iskolákban, úgy tudjuk, már gyakorlat is; mennyivel szükségesebb hát ez a két nyelv párhuzamos tanításának, a kétnyelvűségnek körülményei között. Hogy mikor, milyen mértékben és milyen módon lehet az összehasonlító módszert bevezetni magába az iskolai nyelvoktatásba, ez külön vizsgálat tárgya lehet, az azonban kétségtelen, hogy a nyelvoktató nem végezhet sikeres munkát az összehasonlító nyelvtan ismerete és felhasználása nélkül.

*

Az elmondottak alapján véleményünk szerint ez a sürgős feladat áll előttünk: a két nyelvi rendszer összehasonlítása alapján összehasonlító (kontrasztív) nyelvtant készíteni, és ilyen összevető nyelvoktatásra alkalmas kádert nevelni.

E konkrét feladatokon kívül azonban a kétnyelvűség egész problémakörét többoldalúan — nyelvészeti, pedagógiai, pszichológiai, szociológiai szempontból egyaránt — fel kellene dolgozni, a külföldi kutatások eredményeinek értékesítésével, de a mi — sok tekintetben eltérő — körülményeinkre alkalmazva.

Mindkét feladat szempontjából igen kívánatos volna — úgy hisszük, elengedhetetlen is — a Magyar Tudományos Akadémiának és Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiának, illetőleg a két akadémia nyelvtudományi intézetének, továbbá a budapesti és a belgrádi, illetőleg az újvidéki egyetem bölcsészet-tudományi karának együttműködése.